

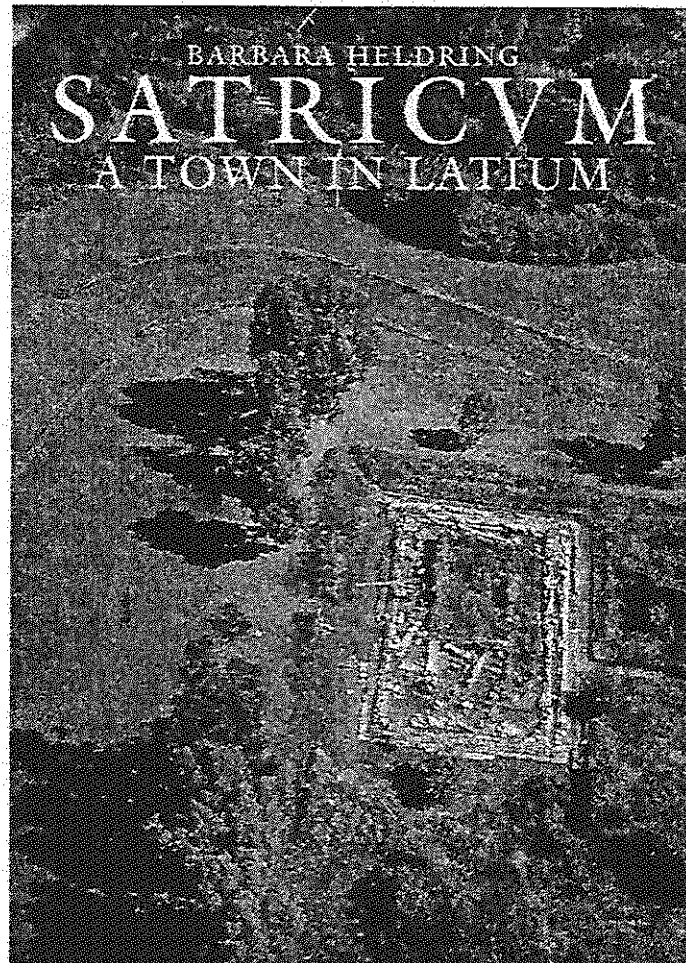
SATRICVM

Jaargang 5, nummer 2

November 1998

NIEUWSBRIEF VAN DE VERENIGING VRIENDEN VAN SATRICUM EN DE STICHTING NEDERLANDS STUDIECENTRUM VOOR LATIUM

'Satricum, a town in Latium', het nieuwste deeltje uit de Satricanareeks

In dit nummer

Nieuws van het Satricumfront: de zomercampagnes van 1997 en 1998 3

Marijke Gnade

Dubbelcolumn: Reprise en Doopfeest 9

Dé Steures

Selectienummers uit Satricum: SL-nummer 6 11

Selkit Verberk

Het XVde Klassiek Archeologisch Wereldcongres in Amsterdam 12

Roald F. Docter

Stichtingnieuws 13

Barbara Heldring

Colofon

De NIEUWSBRIEF SATRICUM is een uitgave van de Vereniging Vrienden van Satricum en verschijnt minstens tweemaal per jaar. De Nieuwsbrief bericht over het opgravingsproject in Satricum, over de Vereniging Vrienden van Satricum en de activiteiten van de Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium.

ISSN: 0920-9912

Redactie

Marlies Kleiterp
Selkit Verberk

Opmaak

Femke van Boxsel, Den Haag

Redactieadres

Selkit Verberk
Noordzijde 207
1064 MD Amsterdam
tel. 020 613 37 21

De Vereniging Vrienden van Satricum stelt zich ten doel mensen met interesse voor het opgravingsproject Satricum nader tot elkaar te brengen. Ook wil de vereniging het project onder de aandacht brengen van een breed publiek. De lidmaatschapkosten bedragen f35,- per jaar. Wanneer u zich opgeeft als lid krijgt u de Nieuwsbrief Satricum toegestuurd en ontvangt u een uitnodiging voor de jaarlijkse Satricumdag. Ook wordt u uitgenodigd voor andere activiteiten die de vereniging voor haar leden organiseert. Nieuwe leden ontvangen als welkomstgeschenk een replica van een antefix uit Satricum.

Bestuur

<i>Voorzitter</i>	drs. M. Kleiterp tel. 070 354 72 28
<i>Secretaris</i>	drs. Y. Scheper
<i>Penningmeester</i>	mr. A. le Gras
<i>Bestuursleden</i>	drs. E. van Berkel drs. M. Gnade drs. A. Jansen drs. A. Reijling

Secretariaat

Vereniging Vrienden van Satricum
Yvonne Scheper
Apollolaan 79 II
1077 AK Amsterdam
tel.: 020 664 64 54
giro: 69 45 931

REDACTIONEEL

In 1997 en 1998 is er hard gewerkt in Satricum, en opnieuw zijn er grote resultaten geboekt! In de zomer van 1997 en in het voorjaar van 1998 werden graafcampagnes uitgevoerd bij de antieke weg en bij de agger, de vermeende omwalling rond de oude stad. In de zomer van 1998 werd vervolgens een grootschalige vondstverwerkingcampagne gehouden. De verleiding elk jaar te gaan graven is groot, maar het is nuttig om af en toe een materiaalcampagne in te lassen. Niet alleen om publicaties voor te bereiden en de buitenwereld te laten zien hoe het gaat met de opgraving, maar ook voor het team zelf, om de zaken op een rij te zetten en het materiaal goed te leren kennen. Marijke Gnade vertelt u in haar bijdrage aan deze nieuwsbrief meer over de resultaten van de campagnes.

Nu de materiaalstudies dit jaar ver zijn gevorderd kunnen er weer plannen worden gemaakt voor opgravingscampagnes in de komende jaren. Hieraan gekoppeld zijn de plannen om in 2000 een archeologisch park in Satricum te openen. Dat is leuk voor iedereen. Een bezoek aan Satricum wordt dan zeer de moeite waard, ook als er niet wordt gegraven.

Satricum behaalde deze zomer op internationaal niveau een groot succes. Het Allard Pierson Museum en de Universiteit van Amsterdam waren gastheer voor het XVde Klassiek Archeologisch Wereldcongres, waarbij het onderzoek in Satricum met vijf lezingen en twee posters zeer goed vertegenwoordigd was. Hierover zal Roald Docter u meer vertellen.

Verder vindt u in deze nieuwsbrief de gewone rubrieken, zoals het SL-nummer, de column van Dé Steures en het Stichtingsnieuws.

Het eerste hoogtepunt in het nieuwe jaar is de Satricumdag op 23 januari, die een smakelijk culinair tintje zal krijgen! Uiteraard wordt op deze dag de Algemene Ledenvergadering gehouden. In de eerste week van januari ontvangt u het definitieve programma en een aanmeldingsformulier. Er is een speciaal kookboekje in de maak dat enkele van de veelgeroemde recepten uit de Satricaanse keuken zal onthullen. Dit boekje is te koop vanaf de Satricumdag.

Selkit Verberk en Marlies Kleiterp ◀

NIEUWS VAN HET SATRICUMFRONT: DE ZOMERCAMPAGNES VAN 1997 EN 1998

HET LAATSTE NIEUWS

Het is al weer enige tijd geleden sinds de laatste berichtgeving over de opgravingen in Satricum verscheen. In de nieuwsbrief van december 1996 werd voor het laatst uitgebreid verslag gedaan van de zomercampagne van dat jaar, terwijl in de nieuwsbrief van februari 1998 een interview over deze opgravingen uit het NRC Handelsblad werd afgedrukt.

De laatste drie jaar van het onderzoek in Satricum zijn bijna volledig gewijd aan de opgraving en uitwerking van een terrein in het voormalige antieke stadsgebied, op circa 100 meter afstand van de akropolis. Hier zijn, over een lengte van 150 meter, de resten van een monumentale weg blootgelegd bestaande uit twee lange, parallelle muren van grote, rechthoekige bruine tufblokken. Deze muren, gelegen op een onderlinge afstand van 5 tot 6 meter, kunnen worden geïdentificeerd als de funderingsmuren van de eigenlijke weg waarvan hier en daar nog resten van het oorspronkelijke plaveisel op en tussen de muren zijn aangetroffen. Op korte afstand van de bruine tufstenen muren, aan de zuidzijde, is ook nog een derde muur gedocumenteerd. Deze bestaat uit drie verspringende muurstukken, respectievelijk gemaakt van bruine, witte en bruine tufblokken. Deze muur lijkt tot een andere constructie te behoren, waarschijnlijk uit de periode dat de weg buiten gebruik is geraakt.

DE WEGCONSTRUCTIE

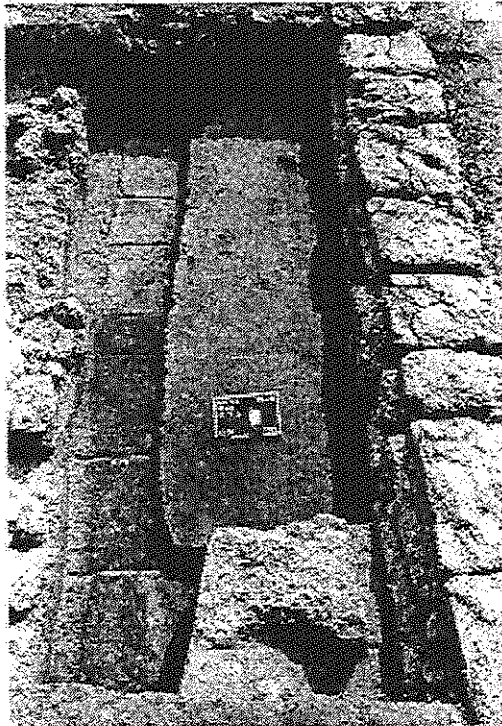
Een opvallend gegeven dat telkens naar voren kwam tijdens de bestudering van de diverse onderdelen van de weg was de zorgvuldigheid en precisie waarmee de antieke wegbouwers te werk waren gegaan. De wegmuren bijvoorbeeld, waren bijna overal twee blokken hoog (totaal

ca. 1 meter), waarbij er duidelijk zorg voor was gedragen dat de bovenkant van de tegenover elkaar liggende muren altijd op gelijke hoogte bleef met het oog op het hierop aan te brengen plaveisel. De muurblokken waren in de lengte neergelegd, maar bleken om de zoveel meter te zijn onderbroken door een dwarsblok ter versterking van de constructie. De ruimte tussen de muren was opgevuld met een pakket van afwisselende klei- en zandlagen die duidelijk voor de drainage van het plaveisel waren aangebracht. De funderingsmuren bleken aan de onderzijde, vooral aan de binnenkant, voorzien van een rand van samengekitte tufschilfers. Deze waren afkomstig van de tufblokken van de muren die ter plekke waren bijgekapt. De tufschilfers had men wellicht met opzet laten liggen als een soort versteviging aan de onderkant van de muren, maar waarschijnlijk ook met het oog op de afwatering. Langs de muren naar beneden lopend water kon op deze wijze naar het midden van de weg worden afgevoerd, waardoor de onderkant van de muren beschermd bleef tegen insijpelend vocht.

DE DATERING VAN DE WEG

In de 'aanlegsleuf' van de zuidelijke wegmuur was een belangwekkende vondst gedaan die de datering leverde voor de weg. Hier werd een bijna complete schaal gevonden van het typerende zwarte aardewerk dat *bucchero* wordt genoemd. Omdat de schaal nog bijna intact was, werd hij geïnterpreteerd als een zogenaamd 'bouwoffer' voor de weg. Op grond van o.a. deze vondst en enkele andere vondsten uit het opvulpakket kon de weg aan het einde van de 6de eeuw of begin 5de eeuw v. Chr. worden gedateerd. Deze datering kon weer worden verbonden met de wijze van aanleg van de weg, de

zorgvuldigheid die hierbij was betracht en de regelmatige maatvoering van de blokken. Al deze aspecten stemmen overeen met de constructieve bijzonderheden van de laatste monumentale tempel van Mater Matuta op de akropolis. Deze is op stilistische gronden rond 500/480 v. Chr. gedateerd.

De zuidelijke wegmuur (links) en de omheiningmuur (rechts) tijdens opgraving in 1997.

EEN SAMENHANGENDE URBANISTIEKE AANLEG

De gesuggereerde link tussen de weg en het heiligdom van Mater Matuta lijkt zeer aannemelijk. Niet alleen zijn er voor het tempelcomplex resten van een vergelijkbare weg gevonden tijdens opgravingen aan het eind van de vorige eeuw, maar ook wijzen de oriëntatie en de monumentaliteit van de weg in de richting van de akropolis. Met name dit laatste aspect vormde een punt van aandacht tijdens de opgravingen in 1997. Waarom had men een dergelijk zware weg aangelegd? Het onderzoek het jaar daarvoor had uitge-wezen dat de beide zware funderingsmuren

in een brede greppel in het terrein waren ingelaten. In eerste instantie leek het alsof deze greppel door mensenhand was gegraven. Het onderzoek in 1997 wees echter uit dat het hier waarschijnlijk ging om een natuurlijke greppel die mogelijk alleen aan de zijkanten was bijgehakt. Onderzoek op het diepste niveau, tussen de beide funderingsmuren, leverde de resten van een oudere weg op. Op sommige plaatsen bestond deze slechts uit grote, blauwe rivierkiezels of uit een concentratie van tufbrokken. In het midden van het terrein betrof het echter een bijna intact plaveisel over een oppervlak van ca. 25 m² met daarin nog de indruk van een wielspoor. Dit plaveisel lag direct op de maagdelijke bodem van de natuurlijke greppel, op een diepte van ca. 1 meter ten opzichte van het niveau aan de zijkanten. Het vroegere plaveisel bleek bedekt met een laag grond die veel overeenkomst vertoonde met een modderafzetting na een flinke regenbui. Daarmee was de reden voor de aanleg van een nieuwe en hoger gelegen weg in feite verklaard. De lage ligging van het eerste plaveisel moet in de Oudheid een telkens terugkerende ergernis zijn geweest. Bij heftige regens zullen de greppel en het plaveisel op de bodem vaak zijn ondergelopen zonder dat het water snel kon worden opgenomen in de onderliggende keiharde, maagdelijk zandbodem, of snel kon worden afgevoerd. Om aan deze constante ergernis te ontkomen moest het wegniveau rigoureus worden opgehoogd. Deze mogelijkheid deed zich voor tijdens een grootscheepse herbouw van de akropolis van de stad rond 500 v. Chr. Tegelijkertijd met de aanleg van een groot hofhuis achter het tempelcomplex én met de bouw van de Laat-Archaische tempel van Mater Matuta zelf, moet ook de herbouw van de weg zijn aangevat als onderdeel van een samenhangende urbanistische lay-out. Het oude wegniveau werd met maar liefst een meter opgehoogd tot aan het niveau van de zijkanten van de greppel, vooral met het oog op zo min mogelijk wateroverlast. Daarnaast had een dergelijke imposante tempel als de Laat-Archaische natuurlijk een waardige toe-

gangsweg nodig waarlangs processies ter ere van Mater Matuta konden voortschrijden. Hiermee was de *Via Sacra* van Satricum geboren.

WAT ER DAARNA GEBEURDE

Tot zover is het verhaal van Satricum redelijk goed te volgen. De archeologische resten bieden voldoende gegevens om ons een indruk te verschaffen over het reilen en zeilen van de stad tot omstreeks het einde van de 6de en het begin van de 5de eeuw v. Chr. In de periode die hierop volgt is de geschiedenis van Satricum wat ondoorzichtiger, vooral omdat er veel minder en, tot voor kort, geen samenhangende archeologische resten uit die tijd bekend waren. Het archeologisch onderzoek op het terrein van de antieke weg gecombineerd met de gegevens die de laatste jaren in de rest van het stadsgebied werden verzameld, hebben hier echter enige verandering in gebracht.

Tijdens het onderzoek in 1996 waren langs de weg, aan de noordzijde, drie graven uit de 5de eeuw v. Chr. blootgelegd. Hiervan kon er één worden opgegraven. Deze bevatte de slecht bewaarde skeletresten van een kind. In het hier opvolgende jaar werd het onderzoek naar de graven voortgezet. Er was sprake van de mogelijkheid dat de graven deel zouden uitmaken van een veel grotere begraafplaats. Graven van hetzelfde type waren namelijk al eerder opgegraven in Satricum, en wel in de zuidwest hoek van het antieke stadsgebied en op de akropolis. Ook hier betrof het grafvelden van enige omvang. In de zuidwest hoek van de stad ging het om zeker 200 graven; op de akropolis waren er dertig gedocumenteerd. Alle waren van hetzelfde type: eenvoudige, rechthoekige greppelgraven met daarin de dode, op de rug gelegen in een houten kist. De meeste graven bevatten een bescheiden hoeveelheid grafgiften in de vorm van enkele persoonlijke objecten zoals *fibulae*, een sierpin of een wapen en daarnaast wat aardewerk in de vorm van kookpotjes, drinkbekers en etensbordjes. Op zowel archeologische als historische gronden zijn deze graven toegeschreven aan de Volski-

sche bezetters van Satricum uit het begin van de 5de eeuw v. Chr. Over deze toeschrijving is veel te doen geweest. Nooit eerder waren er namelijk materiële overblijfselen gevonden van de Volsken, een volk dat tot dan toe alleen nog maar bekend was uit de antieke geschriften. De opgravingen in de stad Satricum zouden met de Volskische graven een primeur hebben opgeleverd. Voor de hand liggend is de toeschrijving echter wel. Satricum lag midden in het gebied waar gedurende de 5de en 4de eeuw v. Chr. een voortdurende strijd werd geleverd tussen Volsken, Latijnen en Romeinen. De stad werd daarbij, volgens de antieke geschiedschrijver Livius, in 488 v. Chr. zelfs door de Volsken veroverd en wordt in de daaropvolgende eeuw nog diverse malen door hem genoemd.

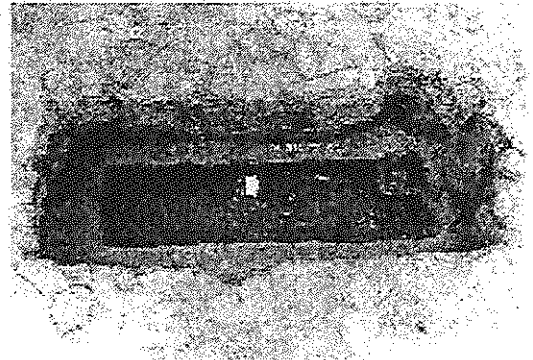
Volgens sommige wetenschappers is het na het begin van de 5de eeuw met de stad Satricum gedaan. Hiervoor valt natuurlijk wel iets te zeggen. Net als de andere Latijnse steden zal Satricum ongetwijfeld aan belangrijkheid hebben ingeboet tegen de achtergrond van het steeds machtiger wordende Rome. Desondanks moeten er toch vele mensen in Satricum zijn blijven wonen en bleef het heiligdom van Mater Matuta intact, een reden van voortbestaan van de stad. Een enorm depot op de akropolis met 'votieoffers' uit de 4de-2de eeuw v. Chr. is hiervoor het belangrijkste bewijs. Maar daarnaast zijn ook de graven langs de weg en de ongeveer 250 andere bekende graven in de rest van het stadsgebied stille getuigenissen van het feit dat Satricum als nederzetting bleef voortbestaan. Inmiddels zijn hier ook de archeologische resten, gevonden boven op de *Via Sacra*, bijgekomen. Deze verwijzen duidelijk naar menselijke activiteiten in de 5de en 4de eeuw v. Chr.

EEN 'VOLSKISCH' MEISJE

Terug naar de opgraving van 1997. Het onderzoek naar een grafveld leverde vooralsnog slechts twee nieuwe graven op. Tijdgebrek om het terrein beter te onderzoeken was hiervan de oorzaak. De op-

graving van een van de graven zorgde daarentegen wel voor veel opwinding. Niet zozeer de inhoud van het graf, als wel de identificatie van de dode als een mogelijk Volskisch meisje was hiervan de oorzaak. Tijdens een rondleiding voor de bewoners van Borgo Le Ferriere was gesuggereerd dat de skeletresten in het net opgegraven graf, gezien hun afmetingen, zouden kunnen hebben toebehoord aan een meisje. De suggestie voor haar Volskische identiteit had te maken met de toeschrijving van de andere graven uit deze periode in de Satricum aan dit volk. De aanwezige journalisten zagen nieuws in deze vondst. Na een spectaculaire kop in het dagblad *Il Tempo*, van de vondst van 'una piccola donna volsca a Satricum', volgden ook de andere kranten, waaronder *La Repubblica* en *Il Messaggero*, en meteen hierna ook de radio en de televisie. Daags na de rondleiding werd op *prime time*, vlak voor de Italiaanse Studio sport, een *special* gewijd aan de opgravingen in Satricum met de 'Volskische' in de hoofdrol. Vanaf dat moment lag Satricum op de route van een groot aantal geïnteresseerden.

Het graf bevatte naast de resten van de dode, twee stuks aardewerk, - een schaal en een voorraadpotje van oranje gebakken klei -, en een bronzen fibula. De vaasjes stonden naast het hoofd; de fibula lag op de borst. De dode lag op de rug in een houten kist waarvan de contouren zich nog in de grafvulling aftekenden.

Het graf van het Volskische meisje tijdens de opgraving in 1997.

DE WEG VERWOEST

Behalve graven leverde het onderzoek van 1997 ook andere, nieuwe gegevens voor de periode van na de aanleg van de weg op. Hoelang de weg in gebruik is geweest is niet duidelijk. Zeer waarschijnlijk werd hij nog wel gebruikt aan het begin van de 5de eeuw, de periode waarin de graven werden aangelegd. Het is opvallend dat zowel de graven in dit terrein, als die op andere plaatsen in de stad, allemaal langs een weg liggen. Op de akropolis liggen de graven langs dezelfde *Via Sacra*, in de zuidwest hoek van de stad liggen zij langs de gereconstrueerde toegangsweg aan de zuidkant van de stad. Het lijkt voor de hand liggend dat de wegen nog in gebruik waren op het moment dat de graven werden aangelegd. Op een gegeven moment echter, moet de weg

TERRACINA - Le importanti scoperte fatte dagli archeologi olivandesi a Satricum, tra le quali spicca quella della individuazione di un tratto della via Sacra che verosimilmente collegava Ardea e Anzio con la stessa Satricum, non ha lasciato indifferente l'architetto Mario Di Mario.

Da profondo conoscitore della storia del territorio pontino e come Direttore onorario del Museo Archeologico di Terracina, Di Mario ha immediatamente colto l'occasione, su nostra sollecitazione, per mettere a punto un suo intervento per esprimere sull'argomento un suo giudizio.

«Questo scoperta - così afferma l'architetto Di Mario - non fanno altro che confermare, rafforzandolo, l'ormai diffuso convincimento dell'esistenza sul territorio di diversi centri di cui parlano alcuni storici antichi. L'e-

Terracina, parla l'architetto Mario Di Mario

«Satricum, una scoperta di importanza eccezionale»

sistenza di questi centri - continua Di Mario - è stata considerata poco più che una leggenda come, peraltro, è avvenuto rispetto ad alcuni avvenimenti connessi alla fase iniziale della storia di Roma.

Vi è un nesso che può legare il territorio pontino alla storia passata di Roma? «Già nell'antichità queste città latine, poi volsche e infine romane, che vivono sotto l'influenza per la protezione della emergenza - potenza - di Roma, in particolare Satricum e Terracina, devono verosimilmente aver

utilizzato per i loro frequenti scambi economici, commerciali e quindi culturali le innumerevoli vie terrestri e la fitta rete costituita dalle 'vie d'acqua' che costellavano e che in sempre hanno tarsterrizzato l'intero territorio pontino, come è avvenuto per il fiume Astura a Satricum e con il Fiumicello di Terracina» (che altro non era che una 'branca dell'Ufente-Amaseno), territorio pontino, che è bene evidenziare, non doveva essere fatto così paulodioso ed invisibile come si è portato a crede-

Una considerazione giudizio certamente non lesa a vedere rivoluzionare la storia del territorio del passato - quella di Di Mario ma che certamente merita tanta attenzione - visto che ne ha fatto getto di studio e di un'cente pubblicazione titolata «Urbs prona in P'de». Da qui si capisce il passaggio su cui Di Mario: «Le ordinarie notizie - così ritrovamlogici - Satricum, a. l.

Krantenknipsel uit de 'Latina oggi'.

27 augustus 1997

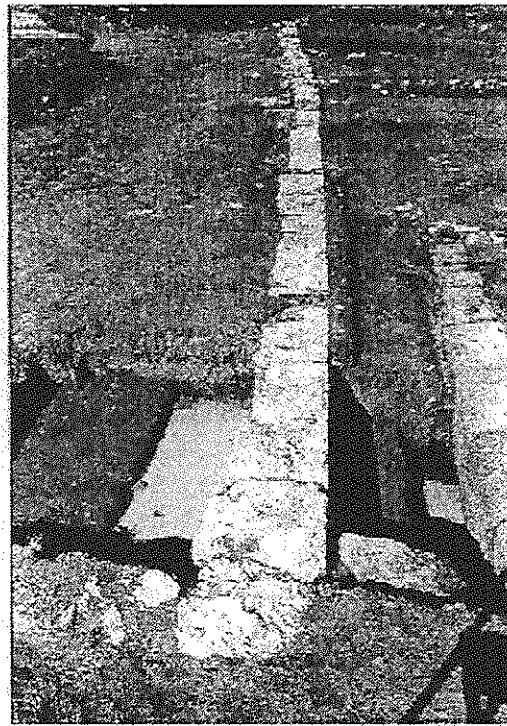
buiten gebruik zijn geraakt, of zelfs zijn verwoest, mogelijk opzettelijk. Getuige de datering van de vondsten in de laag boven op de wegresten, gebeurde dit ergens na het midden van de 5de eeuw v. Chr. In twee 'dwarsdoorsneden' op de weg, bleek het plaveisel van tufbrokken verbrand of verstoord. In het eerste geval waren de tufbrokken van het gedeeltelijk bewaarde plaveisel paars geworden ten gevolge van een hevige brand; in het tweede geval was het plaveisel duidelijk doorgehakt.

Het is heel goed mogelijk dat de weg verwoest werd door de inwoners van Satricum zelf. Op deze manier werd het aanvallers moeilijker gemaakt de akropolis te bereiken. Wanneer wij er van uitgaan dat de weg nog gebruikt werd door degenen die de graven aanlegden en wanneer deze mensen inderdaad Volsken waren, dan is het dus zeer waarschijnlijk dat de betreffende inwoners van Satricum diezelfde Volsken waren die, na de stad te hebben ingenomen, hier waren blijven wonen en zich tijdens een oorlogssituatie op de akropolis verschansten. Of, wellicht betrof het hier een gecombineerde bevolkingsgroep van Volsken en Latijnen. Nergens in de bronnen staat namelijk dat de laatsten door de Volsken werden verdreven, terwijl Volsken en Latijnen later nog meermalen als elkaars bondgenoten genoemd worden in hun strijd tegen de Romeinen.

SATRICUM OMHEIND?

Tot de laatste, woelige fase van de stad die wij tot nu toe alleen uit de antieke geschriften kenden, behoort ongetwijfeld de verspringende wit-bruine tufmuur aan de zuidkant van de weg. Deze is tot nu toe buiten beschouwing gebleven omdat het onderzoek zich in eerste instantie richtte op een interpretatie van de oudste fasen. Tijdens de campagne van 1997 en de studiecampagne van 1998 werd hier veel meer aandacht aan gegeven. De lange, verspringende muur is tot nu toe de enige structuur uit de late fase van de stad die buiten de akropolis is gevonden. De muur is van een geheel ander karakter dan de beide funderingsmuren van de weg. Welis-

waar bestaan twee muurstukken uit dezelfde bruine muurblokken, maar deze zijn ongetwijfeld afkomstig van de weg en hergebruikt nadat deze verwoest was.

De omheiningsmuur van witte tufblokken, gezien vanuit het oosten.

Het gaat hier om een hoge muur. In het hoogst bewaarde gedeelte bestaat hij uit minimaal vijf blokken en er is geen enkele reden om niet te veronderstellen dat hij nog hoger was. In tegenstelling tot de wegmuren, vertoont de verspringende muur één zichtzijde, de noordkant. Hiervan zijn de blokken vanaf het gereconstrueerde, oorspronkelijke looppniveau duidelijk gladgemaakt. De andere kant van de muur is veel rommeliger en vertoont allerlei naar buiten springende hoeken van niet bijgekapte witte blokken. Aan deze zijde werden ook resten gevonden van korte muurstukken van ca. 1.5 meter lengte, haaks op de muur geplaatst. Deze blokken fungeerden ongetwijfeld als een soort steunberen of contraforten, om de muur aan de binnenzijde te versterken. De muur is voorlopig geïdentificeerd als een omheinings- of verdedigingsmuur. Tot

deze identificatie draagt zeker ook de verspringende constructie van de muur bij. Hiermee was de muur zeker sterker dan wanneer hij uit één doorlopend muurtracé zou hebben bestaan.

DE STUDIECAMPAGNE VAN 1998

Met de identificatie van deze laatste muur zijn de meeste antieke resten op het terrein in het voormalig stadsgebied voorlopig verklaard en hebben zij zelfs een plaats gekregen binnen een historisch kader. Dit geldt in elk geval voor de latere fasen. Desondanks zijn er natuurlijk nog vele onopgeloste vragen waarop wellicht een nieuwe opgraving antwoord zou kunnen geven. Dit is echter voorlopig nog niet aan de orde. In hoofdlijnen is het verhaal duidelijk. Nu komt het er op aan zoveel mogelijk details in te vullen. Hierbij moet bijvoorbeeld gedacht worden aan een fijnmaziger datering van de diverse structuren. Hiervoor is in de eerste plaats een nauwgezette bestudering en documentatie van de talloze vondsten noodzakelijk. Tijdens de afgelopen zomercampagne werd er daarom niet meer gegraven, maar gestudeerd. De vondsten die in drie opgravingscampagnes (1984, 1996-'97) waren verzameld, werden per opgravingsput in stratigrafisch verband bekeken. De toplaag van het terrein, een dik stortpakket dat bovenop de weg werd gedocumenteerd, bleek van een duidelijk andere samenstelling dan bijvoorbeeld de lagen die aan de Archaische weg zijn toegeschreven. Deze laag bevatte een enorme hoeveelheid huis-, tuin- en keukenaardewerk dat in zeer grote fragmenten bewaard was. Alleen al deze vondsten zijn van het grootste belang, zelfs zonder hun context. Zij breiden onze kennis van het late aardewerk-repertoire dat in Satricum gebruikt, en waarschijnlijk ook geproduceerd werd, enorm uit. Daarnaast biedt hun stratigrafische context de mogelijkheid ontwikkelingen op aardewerktechnologisch gebied door de tijd heen te volgen. Als derde en laatste onderzoekspunt is er dan de relatie van dit pakket tot de muurresten, in dit geval de

omheiningmuur. Werd het gebied achter de muur bijvoorbeeld als een vuilnisstort gebruikt? Tussen de aardewerkvondsten bevonden zich namelijk ook veel resten van dierbotten die door een zoö-archeoloog werden geanalyseerd als etenresten. Of moet men misschien denken aan een restauratie van de weg door middel van een nieuwe ophoging van het loopniveau?

Op al deze vragen zal ongetwijfeld een antwoord worden gevonden. Naar verwachting zelfs zeer binnenkort, aangezien de bestudering en uitwerking van de opgravingsgegevens in volle gang is, niet alleen ter plaatse maar ook in Amsterdam. In de volgende nieuwsbrief, die alweer gepland is voor de aanstaande Satricumdag eind januari, zal hiervan uitgebreid verslag worden gedaan. Ook worden dan de resultaten van de mini-opgraving op en bij de 6de eeuwse omwalling van Satricum gepresenteerd.

Marijke Gnade <

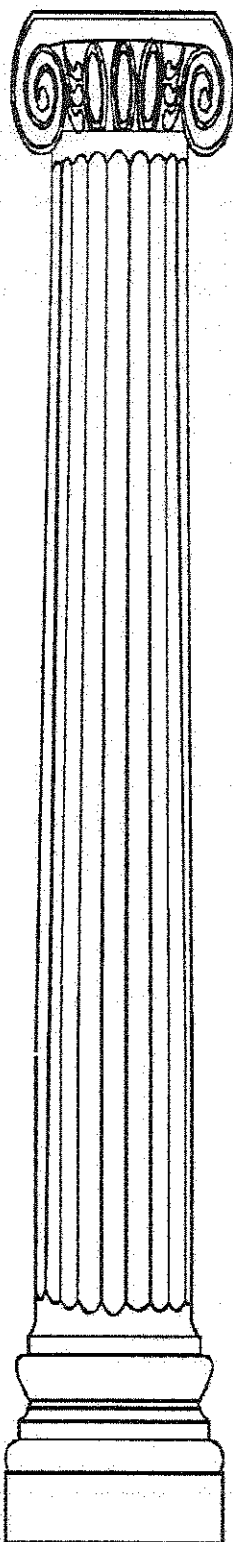
DUBBEL COLUMN

Anna Lucia: inspiratie voor Satricumdag 1999

REPRISE

(augustus 1997)

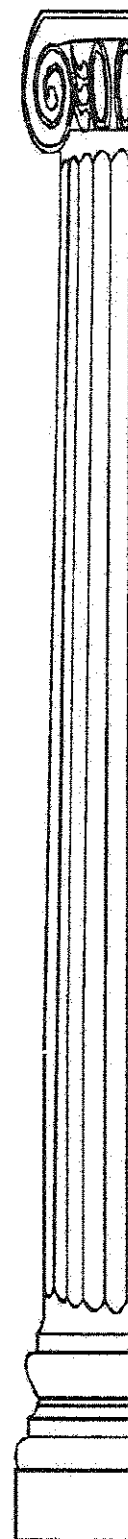
Anna Lucia is al jarenlang onze kokkin tijdens de campagnes in Satricum. Tweemaal daags is ze een centrum van vrolijkheid in de geïmproviseerde keuken van ons opgravingshuis, de school van Le Ferriere. Ze kent iedere nieuwkomer binnen de kortste keren bij naam en weet haar Italiaans zo eenvoudig mogelijk te maken om gesprekken op beginnersniveau te houden. En dan nog zegt ze lachend over een enkeling; 'Die zegt wel jaja als ik vraag of het begrepen is, maar ik geloof er niks van. Kun jij dat nog eens even vertalen?' Dat gaat dan over haar aanwijzingen over de lunch. 's Morgens rond elfen, als de corveeploeg voor de koffie van het veld komt, klinkt en geurt haar keuken ons tegemoet. Ze is dan al binnengekomen met de boodschappen, want minder dan vers voor het avondeten is beneden haar waardigheid, ongeacht ons sobere budget. Voor de lunch zet ze kunstig verwerkte restjes van het diner de avond tevoren klaar en telt ze de vleeswaren en kaas-soorten uit op schalen, allemaal keurig afgedekt met schone theedoeken. Alleen al dat laatste is in ons studenten-huishouden een prestatie. De papieren zak met broodjes is aangenomen van de bakker, en Anna Lucia kan weg, met de theedoekenwas. Tegen zessen is ze terug, en dan gaat het nog

verrukelijker geuren. En dan is het in 1996 nog gezelliger, want dan komt voor de borstvoeding de kleine Martina mee, het eerste kind van haar en Rino, onze mannelijke steun en toeverlaat. Martina is dan een half jaar oud en wordt bij de ingang van de school getutteld door twee dochters uit hun samengestelde huishouden. Het hoofdgerecht wordt het eerst gemaakt, in een knap ingelaste pauze is Martina aan de beurt, en dan komt het grote kunststuk. Op die ene grote butagaspit en in een teil weet Anna de pasta altijd weer voor twintig personen heerlijk bijtbaar te krijgen. Wij zitten buiten al aan tafel in het lage zonlicht als zij door het raam van de hal de maaltijd aangeeft met een Dag allemaal! 'Nee, dat is geen werk, dat koken voor jullie', zei ze bij het afscheidsetentje, 'dat is vertier.' En vertrok wat vroeger omdat Martina, die ze tot dan toe duizend keer knuffelend stoute baby had genoemd, nu toch echt naar bed moest.

DOOPFEEST

De kerk van Le Ferriere ligt dicht bij de school, en we lopen er getweën 's middags binnen om bij de doop van de kleine Martina te zijn. Maar eerst handen schudden met de doop-familie, zo'n twintig mensen keurig in het pak en speciaal gecoiffeerd voor de gelegenheid. De kerk heeft ook allemaal kapsels: op elk van de acht banken, links en rechts naast het middenpad, ligt een bloemstuk. Wij tweeën nemen rechts achter-in

plaats, de familie voorin links, en de ouders en peetouders bij het altaar. Met Martina in enorme doopjurk in de armen van de peettante. De pastoor komt van rechts op, met een witte superplie over zijn zwarte toog en een Don Camillo-bonnet op zijn hoofd, en vraagt zonder inleiding: 'Hoe noemen jullie het kind?' We staan allemaal zo weer buiten. Wij tweeën gaan naar Borgo Montello, vier kilometer verderop, om een cadeautje te kopen. Het wordt een Chicco activity center voor in de kindervagen. 'Jongetje of meisje?' vraagt de mevrouw en maakt er een keurig roze pakje van. Het huis

Anna Lucia
in actie

van de vader en moeder, we hebben het over onze Anna Lucia en haar Rino, staat aan een groen gazon waaraan ook drie andere huizen van haar uitgebreide familie liggen. Boven dat gazon is een zeil gespannen waaronder vijftien tafels met stoeltjes. We zitten vanaf acht uur 's avonds met zijn vijven van de opgraving bij elkaar en krijgen voortdurend bezoek van de familie en allerlei lekkers. Rino staat het met een enorme schort voor te roosteren. Van dansen komt het niet: als op een schoolfeestje zet iedereen elkaars muziek af. Het hoogtepunt van de avond is de taart met cadeautjes. Er wordt een foto van de kleine gemaakt, die naast De Wieg wiebelig op tafel zit (Anna Lucia zit eronder gehurkt om haar overeind te houden en komt met een rooie kop boven). De boordevolle wieg bevat voor elke gast een porceleinen Holly Hobby-meisjespoppetje met poppenkleertjes. Het heeft een rugzakje van roze tule dat verder als een kring rondom uitsteekt. Daarin zes roze bruids-, nee doopssuikers en een dubbelgevouwen minikaartje 'Ferreri Martina. Battesimo 10 8 1996'.

Dé Steures <

SATRICUM-ARTIKELEN

Satricum-wijn

Een heerlijke lokale witte wijn, Satrico, vino bianco del Lazio, Casale del Giglio
f 12,50 (winkelprijs in Italië f15,00)

Ansichtkaarten

Setje van 6 ansichtkaarten met fraaie lijntekeningen van vondsten uit Satricum
f 3,50

Replica-antefix

Replica van een antefix uit Satricum
f 5,-

Ansichtkaarten

Ansichtkaarten met kleurenfoto's van vondsten uit Satricum
f 3,-

Catalogus

Catalogus van de tentoonstelling 'Nieuw licht op een oude stad', Leiden 1986
f 25,-

Satricana-reeks

Per deel f 10,-

INLICHTINGEN BIJ HET SECRETARIAAT VAN DE VERENIGING VRIENDEN VAN SATRICUM: 020 664 64 54

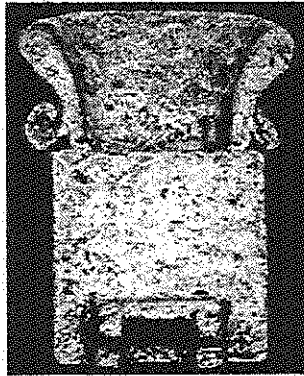
SELECTIENUMMERS UIT SATRICUM

SL-nummer 6

Een selectienummer, ook wel een SL-nummer genoemd, wordt op het opgravingsveld toegekend aan vondsten die door hun aard of ligging van zeer grote waarde zijn en belangrijke informatie verschaffen. Een SL-nummer krijgt daarom tijdens het onderzoek extra aandacht. In deze rubriek staat telkens een belangrijke, aardige, of heel mooie vondst uit Satricum centraal die ooit een SL-nummer kreeg toegekend.

EEN TROONTJE VAN TERRACOTTA

In het Hellinistisch votiefdepot zijn fragmenten, maar ook intacte troontjes van terracotta in miniatuurformaat gevonden. Op sommige heeft oorspronkelijk een figuurtje vastgezeten, andere zijn duidelijk leeg en bedoeld om een losse pop in te zetten. Dit soort tronen wordt votieftronen genoemd. Vergelijkbare tronen komen voor als troon voor asurnen, of (op ware grootte) in Etruskische grafkamers.

Een mooi voorbeeld van een Hellinistisch troontje uit het Satricaanse votiefdepot is het hier afgebeelde voorbeeld dat gemaakt is van donkerrode lokale klei (inv. no.11584). Het troontje is 20 centimeter hoog en 16,3 centimeter breed. De troon heeft een vierkante basis, met een halfronde rugleuning die eindigt in voluten. De basis is hol. Het voetenbakje heeft afgeronde steuntjes.

Dergelijke tronen werden heel lang gebruikt, vanaf de 7de eeuw v. Chr. tot in

de late Keizertijd. Aan de hand van de krul aan het voetenbakje kan dit exemplaar gedateerd worden tussen 350-25 v. Chr.

Het troontje is vervaardigd uit lokale klei. Deze is nogal moeilijk te vormen en te bewerken, en is daarom sterk gemengd met allerlei mineralen om de klei wat plastischer en beter kneedbaar te maken. Het oppervlak van de klei toont deze mineralen zoals augiet- en mangaanstukjes die glinsteren.

De vrouwenfiguurtjes die op deze troontjes zetelden worden vaak geïdentificeerd met Mater Matuta, de godin aan wie de tempels in Satricum waren gewijd. De functie van de troontjes is moeilijk vast te stellen. Mogelijk waren het geschenken of kleine offers aan Mater Matuta en haar heiligdom.

Selkit Verberk <

HET XVDE KLASSIEK ARCHEOLOGISCH WERELDCONGRES IN AMSTERDAM

Terwijl vele archeologen zich deze zomer in het veld ophielden, werd aan de Universiteit van Amsterdam het grote Klassiek Archeologisch Wereldcongres gehouden: 'the XVth International Congress of Classical Archaeology'. Dit internationale congres vindt elke vijf jaar plaats en beoogt dag de stand van zaken binnen de klassieke archeologie weer te geven. Het organiserende gastland kan een thema voorstellen dat soms heel specifiek, maar zoals dit jaar in het geval van Amsterdam heel algemeen van aard is: 'Classical Archaeology towards the third millennium'. Een vol programma met meer dan 200 lezingen en zo'n 30 posterpresentaties stelde de ongeveer 500 deelnemers in staat zich een goed beeld te vormen van de diversiteit van ons vak. Het lag in de bedoeling aan het einde van de twintigste eeuw een pas op de plaats te maken en de ontwikkelingen in het vak te evalueren en tevens een blik vooruit te werpen. Deze thematische opzet is slechts gedeeltelijk geslaagd. Er kwamen zuiver theoretische, maar ook meer praktijkgerichte benaderingswijzen aan de orde. De lezingen werden in het Oudemanhuispoort-complex van de Universiteit van Amsterdam, parallel in zes grote zalen, gehouden. Daarnaast vond op de woensdagmiddag in het Allard Pierson Museum een posterpresentatie plaats, waarbij onderzoeksresultaten op grote wandborden werden gepresenteerd door middel van tekst, afbeeldingen en foto's. De congresgangers konden in hun eigen tempo langs de posterborden lopen en ook direkt in discussie treden met degene die de poster presenteerde. Het onderzoek van de Universiteit van Amsterdam in Satricum bleek met vijf lezingen en twee posters goed vertegenwoordigd.

Vijf lezingen

- Marijke Gnade: 'Satricum, a town at last: the urban development at the break of the 6th century BC'.
- Demetrius J. Waarsenburg: 'The five stages of early Latin religion. Historical-religious interpretations of the archaic deposit from Satricum'.
- Hendrieneke Maas: 'Bronzes from the archaic votive deposit of Satricum'.
- Julia P. Chorus: 'Bucchero Pottery as a votive gift: Ritual deposition in Satricum, Latium'.
- Patricia S. Lulof: 'The image of Perseus in Central Italic roof decoration (the case of Satricum)'.

Twee posters

- Demetrius J. Waarsenburg: 'The archaic votive deposit from the temple of Mater Matuta at Satricum and associated building phases of the sanctuary'.
- Marijke Gnade: 'Satricum. Excavations of the University of Amsterdam'.

Daarnaast kwam ook het Groningse onderzoek in Satricum uitgebreid aan de orde in de lezing van Peter Attema en de posterbijdrage van Peter Attema, Ester van Joolen, Martijn van Leusen, Gert-Jan Burgers, Benoît Mater en Froukje Veenman.

Ter gelegenheid van het congres heeft de leerstoelgroep Klassieke Archeologie van de Universiteit van Amsterdam een prachtig geïllustreerd Engelstalig boekje over de opgravingen in Satricum uitgegeven: 'Satricum, a town in Latium'. Iedere congresdeelnemer vond dit door Barbara Heldring geschreven boekje bij aanvang van het congres als geschenk in zijn congresstas. Deze geste werd door de deelnemers hooglijk gewaardeerd.

NIEUWS VAN DE STICHTING NEDERLANDS STUDIECENTRUM VOOR LATIUM

Ter gelegenheid van het 'XVth International Congress of Classical Archaeology', dat deze zomer in Amsterdam heeft plaatsgevonden, is er een nieuw Satricana-boekje over de opgravingen en het onderzoek in Satricum uitgegeven. Het boekje werd als congresgeschenk uitgereikt aan alle deelnemers, maar is nu ook verkrijgbaar voor alle andere belangstellenden.

Het boekje is een geheel bijgewerkte herdruk van het boekje 'Satricum, a town in Latium', van Barbara Heldring, waarin bijdragen van verschillende Satricum-medewerkers verwerkt zijn. De tekst wordt geïllustreerd door zeventig foto's en tekeningen.

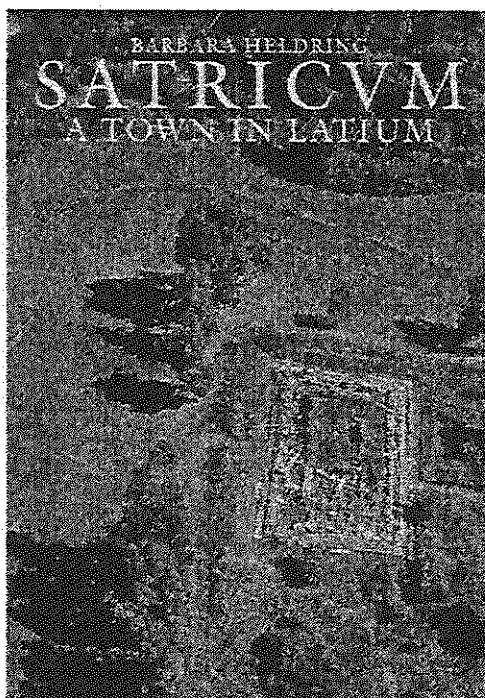
Het boekje kost slechts f10,00 en is verkrijgbaar bij het Instituut voor Mediterrane Archeologie aan de Oude Turfmark in Amsterdam, bij Marijke Gnade (020 525 25 62). U kunt het boekje natuurlijk ook via de Stichting bestellen (0575 47 64 67).

Uiteraard zal het boekje te koop zijn tijdens de volgende Satricumdag, die zal plaatsvinden op 23 januari 1999. Hier zal de Stichting ook weer de andere Satricana-boekjes aanbieden. Heeft u de vorige Satricumdag niet bijgewoond? Dan kent u misschien het Satricanadeeltje 5 nog niet: 'Satricum, tempels en daken' van P.L. Lulof en R.R. Knoop.

Wanneer u de Satricana-boekjes koopt heeft u niet alleen iets leuks in handen, maar steunt u ook het Satricumproject moreel en financieel. Zo steunt u onder andere het studiecentrum in Campoverde, dat ook deze zomer weer goede diensten heeft bewezen.

Meer nieuws over de Stichting volgt in de volgende nieuwsbrief. Er zijn bestuurswijzigingen op handen, maar de beslissende vergaderingen hierover hebben nog niet plaatsgevonden.

Barbara Heldring <

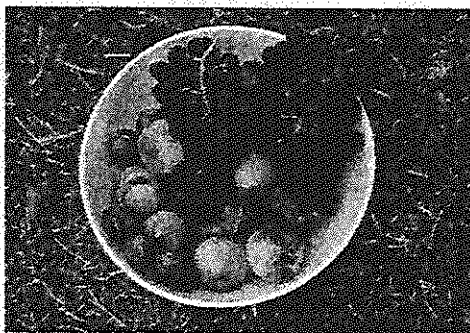

MEDEDELINGEN VAN HET BESTUUR

Met ingang van het nieuwe verenigingsjaar zijn binnen het bestuur de functies van de penningmeester, de heer A. Le Gras, en van bestuurslid de heer E. van Berkel vacant.

Leden worden van harte uitgenodigd hun belangstelling voor deze functies voor 1 januari 1999 schriftelijk aan de secretaris, mevrouw Y. Scheper, kenbaar te maken. Verkiezing vindt plaats op de Algemene Ledenvergadering voorafgaand aan de Satricumdag.

De Satricumdag 1999 wordt gehouden op zaterdag 23 januari. Noteer deze datum alvast in uw agenda! Het thema is 'Satricum culinair'. Directe aanleiding daarvoor is het verschijnen van een heus 'Satricum-kookboek', waarin de meest favoriete recepten van de Satricaanse kokkin Anna Lucia worden opgenomen. Mooie en smakelijke foto's van de gerechten, Anna Lucia en de dankbare 'eters' vergezellen de tekst. Het boekje verschijnt op de Satricumdag - een reden om deze dag niet te missen!

Satricaanse frutta

KUNSTUITLEEN

De Satricumschilderijen, door kunstenaars gemaakt tijdens de campagnes in de jaren '80, zijn nog steeds te leen! Er zijn plannen om de schilderijen op de Satricumdag opnieuw tentoon te stellen om leden de gelegenheid te geven er één uit te zoeken of om hun 'oude' om te ruilen. Het lenen van een schilderij kost f 50,- of f 100,- per jaar (afhankelijk van het formaat). Voor nadere informatie kunt u contact opnemen met de secretaris van de vereniging, mevrouw Y. Scheper (020 664 64 54).

OVER DE AUTEURS

Marijke Gnade is projectleidster van de opgravingen van de Universiteit van Amsterdam in Satricum en wetenschappelijk medewerkster bij de vakgroep Mediterrane Archeologie (UvA).

Roald Docter is wetenschappelijk medewerker bij de vakgroep Mediterrane Archeologie (UvA) en was medeorganisator van het XVde Klassiek Archeologisch Wereldcongres.

Marlies Kleiterp studeerde klassieke archeologie aan de Rijksuniversiteit Leiden en is momenteel medewerkster educatie bij het Rijksmuseum van Oudheden. Ze werkte vele campagnes mee aan het Satricumproject.

Dé Steures is leraar klassieke talen in Lisse. Hij is sinds 1980 als medewerker en auteur verbonden aan het Satricumproject.

Selkit Verberk is afgestudeerd aan de vakgroep Mediterrane Archeologie (UvA) en werkt al jaren mee aan het Satricumproject.